

ÇAĞDAŞLAŞMA SÜRECİNDE SANAYİ-İ NEFİSE MEKTEBİ'NİN KURULUŞU VE ASKER RESSAMLARIN BU OKULDAKİ EĞİTİM FAALİYETLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Yusuf ÇETİN*
Mehmet Ali AVCI**

Öz

Orta Asya'dan başlayıp Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada etkilerini günümüze kadar sürdüren Türk sanatı çok zengin kültür katmanlarından oluşmaktadır. Kuşkusuz bu katmanların en önemlilerinden birisi de Osmanlı sanatıdır. Osmanlı sanatının çağdaşlaşma sürecinde Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşu ve burada görev yapan asker ressamın eğitim faaliyetleri ile sanat eğitimine katkıları bu süreçte önemli bir yer tutmaktadır. Dönemin çağdaş kurumlarından olan ve Batılı resim teknikleri ile eğitim veren Mühendishaneler ve Harbiye'den mezun olan Ferik İbrahim Paşa (1815-1899), Ferik Tefvik Paşa (1815-1866), Halil Paşa (1857-1939), Sami Yetik (1878-1945), Ali Sami Boyar (1880-1967), Ahmet Ziya Akbulut (1869-1938), Hikmet Onat (1885-1977), Celal Esat Arseven (1875-1971) gibi ressam, ressam kimlikleri yanında eğitimci kimlikleri ile de ön plana çıkmışlardır.

Osmanlı ülkesinde çağdaş sanatın kurucuları olarak da kabul edilen bu ressam, Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki eğitim faaliyetleri ile çağdaşlaşma sürecinde lokomotif rol üstlenmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı sanatı, Batılılaşma dönemi, asker ressam

---

* Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Başkanı.

** Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Resim-İş Eğitimi Bilimi Yüksek Lisans Öğrencisi.

IN THE CONTEMPORARING AGE FOUNDING SANAYİ-İ NEFİSE SCHOOL AND EVALUATION ABOUT SOLDIER PAINTERS ACTIVITY IN THIS SCHOOL

Turkish art, which was started from middle asia and continued to europe in the vast geographic region and have effects even today, consists of very rich culture layer. Of course,one of the most important layer of this is Ottoman art. In the becoming contemporary period of Ottoman art; opening Sanayi-i Nefise Schools,and soldier painters education activities and their contributions to the art educations take an important part in this period. Engineering office which was contemporary institution in that period and educated people in Westerner paint tecnique. Ferik İbrahim Paşa (1815-1899), Ferik Tefvik Paşa (1815-1866), Halil Paşa(1857-1939), Sami Yetik (1878-1945), Ali Sami Boyar (1880-1967), Ahmet Ziya Akbulut (1869-1938), Hikmet Onat (1885-1977), Celal Esat Arseven (1875-1971). These painters have come to top, as they have both painter identifications and educator identifications.

These painters at the same time was accepted the founders of contemporary art in the Ottoman country, they undertook the leading roles in the contemporaring period with their activities in the Sanayi-i Nefise school.

Key Words: Ottoman art, becoming westerner age, soldier painters

Giriş

Türk sanatı Orta Asya'dan başlayarak Avrupa ve Afrika topraklarına kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada, uzun bir zaman dilimi içerisinde, zengin kültür katmanları ile oluşan bir sanattır¹. Yapılan araştırma ve incelemeler, Türklerin İslam öncesi dönemde Asya'da meydana getirdikleri yüksek bir kültür çevresinin ürünü olan sanat faaliyetlerinin İslamiyet'in kabulünden sonra ortaya çıkacak olan sanat evrelerine de kaynaklık ettiği anlaşılmıştır.

Karahanlılardan başlayarak İslamiyet sonrası Türk kültür ve sanatında, yeni dinin etkisiyle sanatsal alanın ilgi odağında başkalaşımalar görülmüştür. Mimari alanda cami, medrese, türbe gibi yeni yapı türleri yapılmış, üç boyutlu heykel yerine de geometrik ve bitkisel motifler ağırlıklı süslemecilik ön plana çıkmıştır. Resim sanatında Batı'daki anlamıyla bir tuval resmi anlayışı yerine minyatür, hat ve tezhip gibi sanat alanları daha çok gelişmiştir. Bu anlayış Anadolu Türk sanatında da uzun süre devam etmiştir.

---

¹ Komisyon, **Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara, 2004, s. 407.

Avrupa ülkeleri kilisenin, skolâstik düşüncenin, feodalitenin baskısı altında kalıplaşmış ve kapalı bir sistem içerisinde yaşarken, Osmanlı o günün şartlarına ve Avrupa'ya göre yüzü dünyaya daha dönük ve daha dinamik bir sisteme sahip olmuştur². Bu dinamiklik ve yenilikçi güçlü yapı, onu hem sanat hem de teknolojiye dönemin en güçlü devleti yapmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik ve askeri alanlarda gerileme başlamasıyla birlikte önemli sorunlar da artık gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra devletin güçlendirilmesi ve tekrar eski ihtişamlı zamanlarına geri döndürülmesi amacıyla düşüncelerde beliren yenileşme olgusu, yüzyılın sonlarına doğru kaybedilen savaşlarla birlikte hayata geçirilmesi zorunlu bir dönüşüm sürecini beraberinde getirmiştir³. Bu değişim önceleri askeri alanla sınırlı kalırken daha sonraları siyasi, ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğunda yeni bir sanat ortamının oluştuğu ve yeni bir resim anlayışının yerleştiği önemli bir dönemdir⁴. Türk toplumunun yalnızca sanatının değil politik ve sosyal değişiminin, bir başka deyişle Batılılaşma dediğimiz her alandaki kabuk değiştirme sürecinin de başlangıcıdır⁵. Kuşkusuz Türk resim sanatında yaşanan büyük gelişme, sadece Batılı etkilerin belirlediği bir olgu değildir. Aslında Türk resminin gelişmesi içinde Batı ikinci dereceden, yan bir etken olarak kalmıştır⁶. Osmanlı imparatorluğunun iç dinamizmi temelli, Batı etkili bir sanatla çağdaşlaşma başlamıştır.

Türk resim sanatının Batılı bir anlayış kazanması ve kökten bir başkalaşım geçirmesi toplumsal ve kültürel değişimler sürecinde olmuştur⁷. Sanat eğitiminin temelleri ve çağdaş Türk sanatının gelişmesi adına en önemli değişim ve atılan ilk adım XVIII. yüzyılda kurulan “Mühendishane-i Berri Hümayun” ve “Mühendishane-i Bahri Hümayun” olmuştur. Mühendishaneler, Batı usulünde resim yapan önemli sanatçıların yetiştikleri okullardır. Ferik İbrahim Paşa (1815-1899) Mühendishaneden, Ferik Tevfik Paşa (1815-1866) Harbiye'den yetişen en

---

² B. Kodaman, “Osmanlı Devletinin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel bir Bakış”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, S.16, 2007, s. 1-24.

³ Y. Göktaş, “Modern Eğitim Kurumlarının Batılılaşma Dönemindeki Gelişimi (1700-1900)”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 22, Erzurum, 2009, s. 11-25.

⁴ G. Renda, **Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850**, Ankara, 1977, s. 9.

⁵ S. Başkan, **19. Yüzyıldan Günümüze Türk Ressamları**, Ankara, 1991, s. 1.

⁶ S. Tansuğ, **Resim Sanatı Tarihi**, İstanbul, 1993, s. 158.

⁷ E. B. “Aydoğan, Sanat Eğitiminde Bir Duayen Sanatçı Bedri Rahmi Eyüboğlu ve Onlar Grubu”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 10/2, 2008, s. 313

eski mezunlardır⁸. Bu okullarda verilen resim eğitimiyle perspektif kurallarını ve doğayı gözleme dayalı modern resim tekniklerinin kavrandığı söylenebilir. Bu okulların bünyesinde resim dersleri alarak alanında yetkinleşen sanatçılarımız daha sonraları Avrupa'ya sanat eğitimi almaya gönderilmiştir. 1857 yılında Maarif Nezareti'nin Avrupa'ya öğrenci gönderme konusunda sağlam bir girişimi görülmektedir. Selim Sabit Efendi ve (Hoca) Tahsin Efendi Paris'e gönderilmiş ve aynı zamanda orada "Mekteb-i Osmanî" adlı bir eğitim kurumu kurulmuştur⁹. Bu okulda çağdaş sanatın şekillenmesinde öncülük edecek birçok öğrenci eğitilmiştir. 1861'de Paris'e gönderilen öğrenciler arasında, Süleyman Bey ve Ahmet Ali (Şeker Ahmet Paşa)' da vardır¹⁰. Bu dönemde Osman Hamdi Bey ise babası tarafından 1857'de Paris'e hukuk öğrenimi için gönderilmiştir. Osman Hamdi, hukuk öğrenimine devam ederken güzel sanatlar okuluna geçerek resim yapmayı tercih etmiştir¹¹. Güzel sanatlara olan merakı onu Boulanger ve Jean-Leon Gerome'ın atölyelerinde resim dersleri almaya yöneltmiştir. Yurda döndükten sonra ise 1883'de müdürlüğünü yine kendisinin yaptığı Sanayi-i Nefise Mektebi'ni kurmuştur¹².

II. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Kuruluşu

Sanayi-i Nefise'nin kurulması plastik sanatlar öğretiminin kurumsallaştırılması adına atılmış en büyük adımdır. 3 Mart 1883 yılında açıldığı gibi öğretim elemanları da görevlerine başlamıştır. O günkü yönetim şöyle şekillenmiştir. Okul müdürü Osman Hamdi Bey, heykel öğretmeni Oskan Efendi, fenni mimari Öğretmeni Aleksander Valluriy, yağlı boya öğretmeni Salvatore Valeri, karakalem resim öğretmeni Warnia Zarzecki, tarih öğretmeni Aristoklis Efendi, matematik öğretmeni Kaymakam Hasan Fuat Paşa, teşhir anatomi öğretmeni Kolağası Yusuf Rahmi Efendi'dir¹³. Çağdaş Türk sanat eğitim için bir

⁸ S. Tansuğ, **Çağdaş Türk Sanatı**, İstanbul, 2008, s. 51.

⁹ M. Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara, S. 17, 1990, s. 455.

¹⁰ Tansuğ, **a.g.e.**, s. 54.

¹¹ A. K. Gören, **Hüseyin Avni Lifij Türk Resim Sanatı İçindeki Yeri ve Önemi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1990, s. 12.

¹² Gören, **a.g.e.**, s. 14.

¹³ B. Limon, **Çağdaş Türk Resminde Örgütlü Sanat Hareketlerinin Türk Toplumunda Sanat Alt Kültürünün Oluşmasına Etkisi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Resim-İş Öğretmenliği Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008, s. 35.

ilk olma özelliği olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulduğu 1883'ten 1914'lere kadar, sanat eğitimi yukarıda adı zikredilen birçoğu Batı kültüründen gelen kişilerin elinde kalmıştır¹⁴. Bu yönü daha sonra birçok sanat çevresi ve sanatçı tarafından eleştirilmesine rağmen Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi çağdaş sanat eğitiminin yeşermesi için önemi yadsınamayacak kadar büyüktür. Özel ve resmi bütün Türk okullarında kabul edilen resim dersleri, Sanayi-i Nefise okulu açılıp Osman Hamdi Bey'in çabaları ile bu dersleri verecek hocalar yetişinceye kadar, diğer dersler gibi sanat dersleri de asker öğretmenler tarafından verilmiştir¹⁵.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasının ardından Batı'ya asker ressamın gönderilmesi hız kazanmıştır¹⁶. Bu ressamlar geriye döndüklerinde sanat faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma hareketinin başladığı bu dönemden itibaren Avrupa'ya gönderilen sanatçılarımızın, Sanayi-i Nefise'nin de içlerinde bulunduğu pek çok yüksek dereceli okulda görevlendirilmesi, modern donanımlara sahip öğretmenlerin yetiştirilmesinde büyük önem kazanmıştır¹⁷. Batı resmini yerinde öğrenen asker ressamın önce askeri okullarda, emekli olduktan sonra da sivil okullarda resim öğretmenliği yaparak resim sanatının yerleşmesini, yaygınlaşmasını sağladıkları söylenebilir¹⁸. İstanbul'da sanatçı atölyelerinin sayısında 1880'li yıllardan itibaren görülen artışın, Sanayi-i Nefise'yle beraber devlet eliyle verilen resim eğitiminin, özel derslerle daha da yaygınlaşmasıyla bağlantılı olduğu fikri çok uzak bir önerme değildir. Bu denli yoğunluk kazanan resim eğitimi haliyle, ürünlerin çoğalmasını getirecek, böylelikle de aynı yıllarda sergiler artacaktır¹⁹. Çağdaş Türk sanat eğitimine büyük katkılar sağlamış, adından sıklıkla söz ettirmiş bu ressamlar bu okulun verdiği eğitimle yetişmişlerdir.

¹⁴ İ. Düden, **Türk Resmi ve Eleştirisi (1800-1950)**, İstanbul, 2007, s. 13.

¹⁵ H. A. Baloğlu, **Şeker Ahmet Paşa'nın Sanatı ve Sanatçı Kişiliği**, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2006, s. 43.

¹⁶ N. Karabulut, "Sanatta Batılılaşma Hareketleri ve Mihri Hanım", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 2, Erzurum, 1995, s. 79-83.

¹⁷ İ. Tekeli, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara, 1999, s. 93.

¹⁸ İ. Terzi, **Mehmed Esad'ın Mir'at-ı Mühendishane-i Berri Hümayun ve Mir'at-ı Mektep-i Harbiye Adlı Eserine Göre 19. Yüzyıl Türk Resmi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Resim İş Eğitimi Bölümü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1998, s. 307.

¹⁹ S. Sinanlar, G. Akın, "Pera'da Resim Üretim Ortamı 1844-1916", **İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 5/1, İstanbul, 2008, s. 43-54.

Modern Türk resminin ikinci büyük dönemi Sanayi-i Nefise Mektebi'nin 1883'te kuruluşundan sonra başlayan resim faaliyetlerine bağlanmaktadır. Bu okuldan mezun olup Avrupa'ya giden sanatçılar Fransız empresyonizminin etkileriyle yurda dönmüşlerdir. Halil Paşa (1857-1939), Sami Yetik (1878-1945), Ruhi Arel (1880-1931), Avni Lifij (1889-1927), Namık İsmail (1890-1935), Şevket Dağ (1875-1944), İbrahim Çallı (1882-1960), Mihri Müşfik (1887-(?)1950), Hikmet Onat (1885-1977), Feyhaman Duran (1886-1970) bu dönem sanatçılarından belli başlılarıdır. Bu sanatçıların bir kısmı Güzel Sanatlar Akademisi'nde hoca olarak çalışmışlardır²⁰. Yurda dönüşlerinden sonra, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde İbrahim Çallı, N. Ziya Güran, Namık İsmail, Hikmet Onat, A. Sami Boyar ve Feyhaman Duran'ın (İnas'da) görev almaları, Sanayi-i Nefise'nin başlangıç noktası ve felsefesini değiştirmiştir²¹.

III. Sanayi-i Nefise Mektebinde Eğitim Faaliyetlerine Katılan Asker Ressamlar

III. 1. Halil Paşa (1856 - 1940)

Mühendishane mezunu ve Paris'te sanat tahsili görmüş olan Halil Paşa Kuleli, Tıbbiye İdadileriyle Harbiye'de uzun seneler hocalık yaparak orduya sanatkar yetiştirmiş ve (1914²²-1918²³) yıllarında Sanayi-i Nefise Mektebine müdür olmuş değerli ressamlarımızdandır²⁴.

İstanbul'da Boğaziçi'nde doğan sanatçı Mektebi Fünunu Harbiye kurucularından Tophane Müşiri Ferit Paşa'nın oğludur. Askeri Rüştiye'de okuduktan sonra 1869'da Mühendishane'ye girmiş, 1873 de mülazım sani rütbesiyle buradan mezun olmuştur. O tarihte yaver sınıfına alınan Halil Efendi 1876 yılında kolağası olarak askeri idadide resim öğretmenliğine atanmıştır²⁵. Bu tür okullarda sanat (resim) derslerini vermiştir. Kendi alanlarında deneyim sahibi olmaları ve kendilerini daha fazla geliştirmeleri için yurt dışına gönderilen asker ressamı arasında, Halil Paşa gibi Batı'da resim eğitimi gören çok önemli bir

²⁰ Tansuğ, **a.g.e.**, s. 159.

²¹ Tasuğ, **a.g.e.**, s. 121.

²² Boyar, **a.g.e.**, s. 54. Bu Tarih İslimyeli'nin Eserinde 1914 olarak verilirken, Pertev Boyar'ın eserinde 1917 olarak verilmiştir. Halil Paşa'nın Müdürlüğü Karakaya'nın eserinde ise 1917-1018 olarak tespit edilmiştir.

²³ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 47.

²⁴ P. Boyar, **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri**, Ankara. 1948, s. 54.

²⁵ N. İslimyeli, **Asker Ressamları ve Ekoller**, Ankara, 1965, s. 46.

usta²⁶ da yer almaktadır. Yurt dışında realizm ve empresyonizmin etkisi altında kalmış olan sanatçının çalışmalarında iki akımın da etkileri hissedilmektedir. Yurda döndükten sonra çeşitli rütbelerle birçok askeri okulda resim öğretmeni olarak eğitim vermiştir. 1908 meşrutiyet inkılâbında tasfiye kanunu uyarınca rütbesi yarbaylığa indirilen Halil Paşa emekliliğini istemiş²⁷, her şeyden uzak kendini sanatsal çalışmalarına ve sanat eğitime vermiştir.

Halil Paşa için Türk empresyonizminin zeminini hazırlayan ressam²⁸ diyebiliriz. Sanatsal faaliyetleri bu akımın etkisinde olan Halil Paşa bu akımı bir türlü özellikle Sanayi-i Nefise Mektebi çevresine kabul ettirememiştir. Emekliye ayrıldıktan sonra Sanayi-i Nefise Mektebi'nin başına geçmiş sanat eğitimi hayatına burada devam etmiştir.

Halil Bey burada yeni görevinde sadece idare işleriyle uğraşmamış, resim ve heykel atölyelerinde dersleri yakından takip etmiştir. Yetenekli öğrencilere atölyesinde de özel dersler veren Halil Paşa genç yaşta ölen ilk Türk kadın ressamlarımızdan Müfide Kadriye'ye de özel dersler vermiş, sanat üslubunun oluşmasında katkı sunmuştur. Bu tarihte Sanayi-i Nefise mezunu ve bu okul tarafından Paris'ten yurda dönmüş, Sami Yetik, İbrahim Çallı ve arkadaşlarının memlekete getirdikleri empresyonizm bizde de saltanatını sürdürmekte idi. Halil Paşa, H. Zekai Paşa ile birlikte bir türlü kabul ettiremediği bu ekolün sanat hayatımıza hakim olduğu bahtiyarlığına erişmiştir²⁹. Hemen hemen tüm eserlerine hakim olan empresyonist üslup yetiştirdiği öğrencileri de etkilemiştir.

Özellikle çalışmalarında kullandığı boyalar içine gün ışığı girmiş renkler olarak empresyonistleri gölgede bırakacak tarzda karşımıza çıkmaktadır. Hayatı boyunca birçok Türk gencini sanatla, resimle tanıştıran, onları çağdaş Türk sanatında birer sanatçı olarak yetiştiren, Türk sanatına sayısız eser bırakan Halil Paşa 1940 yılında vefat etmiştir. Halil Paşa hayatı boyunca Boğaziçi sahillerinde fırçası ile şiir yazmış bir sanat adamıdır³⁰

III. 2. Ali Sami Boyar (1880-1967)

1914 kuşağı sanatçılarının bir bölümü doğruca Sanayi-i Nefise Mektebi çıkışlı, bir bölümü ise Deniz Harp Okulunu bitirdikten sonra, teğmen iken ordudan

---

²⁶ Tansuğ, **a.g.e.**, s. 60.

²⁷ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 47.

²⁸ Karoğlu, **a.g.e.**, s. 13.

²⁹ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 47.

³⁰ Boyar, **a.g.e.**, s. 54.

ayrılıp Sanayi-i Nefise resim eğitimi görenlerdir³¹. Bunlardan biri olan Ali Sami Boyar, İğri kapıda doğmuştur. Misk yağcılar ailesindedir. Mühendishane'nin ilk mezunlarından Hacı Hüseyin Hüsni'nün oğludur. Okula başlamadan önce resme başlamıştır. Annesine kâğıtlarından defterler diktirir, bunları resimlerle donatırdı³². Mekteb-i Bahriye'yi bitirdikten sonra mülazim-i sani olarak Bahriye İnşaiye Resimhanesi'nde göreve başlamıştır. Bahriye Mektebi'nde kara kalem, sulu ve yağlı boya, resimler ile hocalarının dikkatini çeken sanatçının sanata merakı artmış ve Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girmiştir³³. Sanayi-i Nefise Mektebi tarafından Paris'e gönderilen sanatçı empresyonizmin etkisinde kalmış, yurt içi ve yurt dışı birçok sergiye eser vermiştir. Binin üzerinde eseri Londra, Amerika ve Avrupa'da satılmıştır. Fransızca ve İngilizceyi mükemmel bir surette konuşan ve yazan Boyar resme ait pek çok makaleler neşretmek ve radyo ile de neşriyatta bulunmak suretiyle resim sanatını izah ve onu Türk milletine sevdirmeye büyük gayretlerde bulunmuştur³⁴. İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'ni kurmuş ve burada bir yıl kadar öğretmenlikte yapmıştır³⁵. Bu okulda alanlarında kendini geliştirmiş ve Türk sanatında yeni bir kimlikle, yeni bir üslup getiren Müfide Kadri ve Mihri Müşfik gibi ilk kadın ressamlarımız yetişmiştir. 1921 ve 1922 yıllarında Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğüne getirilen Ali Sami Boyar arzusuna uygun çalışma ortamı bulmadığından bu görevinden ayrılmıştır³⁶. Boyar'ın sanatı geniş kitlelere duyurma amacıyla yazmış olduğu ve yayınlanmış “Ayasofya” ve “Bahriye Müzesi Kataloğu” adlı iki eseri bulunmaktadır.

III. 3. Ahmet Ziya Akbulut (1869-1938)

Harbiye'nin 1887 mezunlarından. İlk sanat zevkini Kuleli'de Osman Nuri Paşa'dan, Harbiye'de de Hoca Ali Rıza Bey'den almış olan Ahmet Ziya, Erkânı Harbiye Resimhanesi'ne atanmış ve 1894 yılına kadar burada çalışmıştır³⁷. Aynı sene yüzbaşılıkla Kuleli Lisesi'ne resim muallim muavini olarak tayin edilmiştir³⁸. Askerlik mesleği boyunca çeşitli rütbelerde birçok eğitim kurumunda eğitmen

---

³¹ Tansuğ, **a.g.e.**, s. 119.

³² İslimyeli, **a.g.e.**, s. 82.

³³ Boyar, **a.g.e.**, s. 145.

³⁴ Boyar, **a.g.e.**, s. 147.

³⁵ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 82.

³⁶ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 82.

³⁷ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 62.

³⁸ Boyar, **a.g.e.**, s. 92.

olarak çalışan sanatçı. 1914 de emekliye ayrıldıktan sonra, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde matematik ve perspektif öğretmenliği yapmıştır³⁹.

Manzara ressamı olarak ün salan ressam perspektif konusunda yetkin bir isimdir. Perspektif konularının yeni eğitimdeki rolünü bilen Ahmet Ziya Akbulut, tarihsel yapılara ilgi göstermiştir. İstanbul camileri ya da tarihsel sivil mimari görünümlerine gösterilen ilgi, bu dönem ve daha sonra Türk ressamları arasında yaygındır⁴⁰. Eserlerinde tarihi yapıları çok güçlü bir perspektifsel açıyla yansıtır. Güçlü bir desenle örülü camiler ve binalar fazlasıyla ayrıntılaşır. Ahmet Ziya Akbulut kuvvetli bir doğa gözlemcisidir. Perspektifi yanlışsız bir şekilde kullanmayı amaç edinmiştir⁴¹. Resimlerinde özellikle perspektifi işleyerek resimde perspektif sorununu çözmeye çalışmaktadır. Resimlerinde nesnelere gerçek ve doğal görünümlerine sadık kalan ressam gerektiğinde bir takım değişiklikler yapmıştır. Sanatçının üslubunda yer yer realist yer yer primitif özellikler görülmektedir.

Ahmet Ziya Akbulut, “Takvimi Ziya” adlı eserinin yanı sıra “Amel-i Munazır” ve “Usul-u Amel-i Fenni Munazır” adlı eserleri Türk sanat eğitimine katmıştır.

III. 4. Sami Yetik (1878-1945)

Çağdaş Türk resminin şekillenmesinde, önemli bir yere sahip olan asker ressamlarımızdan Sami Yetik “1914 Kuşağı” ya da “Türk İzlenimcileri” olarak anılan ve resim sanatımızda bir çığır açan grubun en önemli temsilcilerindedir. İstanbul’da doğan Sami Bey Asmaaltı tüccarlarından Hacı Reşit Efendi’nin oğludur. İlköğrenimini Şehzadebaşı’nda, Çiçek Pazarı Rüştüyesi ve Mülkiye İdadisi’ne devam etti. Asker olma arzusuyla Kuleli’ye geçti⁴². Askeri okulda tanıştığı ve bir anlamda resme yönelmesinde belirgin bir rol oynayan arkadaşı Mehmet Ali Laga’dır.

Profesyonel anlamda resim derslerini Hoca Ali Rıza’dan almış, hocasından sürekli takdir almış ve ilgi görmüştür. Sanayi-i Nefise Mektebi’ni birincilikle bitiren Sanatçı Baytar Veteriner Mektebi başta olmak üzere, Kuleli, Haliçoğlu, Maltepe Askeri İdadileri ile Kocamustafa Rüştüyesi’nde uzun yıllar öğretmenlik

---

³⁹ İslimyeli, a.g.e, s. 62.

⁴⁰ Tansuğ, a.g.e, s. 97

⁴¹ Terzi, a.g.e, s. 303.

⁴² İslimyeli, a.g.e, s. 73.

yapmış, pek çok öğrenci yetiştirmiştir⁴³. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin yurt dışına gönderdiği sanatçı Paris'te gördüğü eğitim gereği o döneme hakim sanat anlayışı olan empresyonizmin etkisi altında yetişmiştir. Yurda döndükten sonra, Balkan Savaşı'na katılan sanatçı Bulgarlara esir düşerek esaret hayatı yaşamıştır. Bu arada iki usta ressam oldukları Bulgarlarca anlaşılan Sami Yetik ve M. Ali Laga ile Sofya Güzel Sanatlar Akademisi müdürü Mitov ilgilenmiştir⁴⁴. 1933'te binbaşılıktan emekli olan sanatçı 1918'de Berlin ve Viyana sergilerine katılmıştır.

Sami Yetik'in daha çok Balkan Savaşı ve Milli Mücadele'yle ilgili resimleri vardır. Eğitici etkinliğinin yanı sıra, izlenimciliğe yakın doğrultuda bir üslup çabası göstermiş olan Sami Yetik, renkçi değerler yönünden ölçülü bir uyum davranışı ortaya koymaktadır⁴⁵. Sanatçı arkadaşlarıyla birlikte Türk sanat tarihinde bir ilk olan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'ni kurmuş ve uzun süre burada fırçası, kalemi ve geniş kültürüyle hizmet etmiştir⁴⁶. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, güzel sanatların yayılması için sanatçıları bir araya getirerek bir ortam oluşturmuş, ülkedeki bütün sanat faaliyetlerini sahiplenerek bu faaliyetleri yönlendirmiştir⁴⁷. Türk resim sanatı tarihimizin en seçkin sanatçılarından biri olan Sami Yetik, bir süre Sanayi-i Nefise Müdürlüğü'nde bulunmuştur⁴⁸. Paris'te aldığı resim eğitiminin ağırlıklı olarak klasik konulu ve realist tekniği doğrultusunda olması nedeniyle bu yönde bir sanat eğitimi geliştirmiş olması mümkündür⁴⁹. Buradaki çalışmalarıyla da sanat dünyamıza önemli sanatçı ve eğitimci yetiştirmeye devam etmiştir. Geniş kültürü ile yazmış olduğu iki ciltlik "Türk Ressamları" adlı bir eser yazmış, aynı zamanda "Türk Ressamlar Dergisi"nde başlangıçtan itibaren sayısız makale yazmıştır⁵⁰.

---

⁴³ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 73.

⁴⁴ Tansuğ, **a.g.e.**, s. 120.

⁴⁵ M. Uygun, **Başlangıçtan 1950'lere Kadar Türk Resminde Manzara**, M. S. G. S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim Ana Sanat Dalı Resim Programı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000, s. 136.

⁴⁶ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 74.

⁴⁷ M. A. Genç, **Türk Resminin Batılılaşma Sürecinde D Grubu Ressamlarının Rolü**, Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Sanat Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006. s. 25.

⁴⁸ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 75.

⁴⁹ O. Dilmaç, "1914-1940 Yılları Arasında Avrupa'da Eğitim Alan Sanatçılarımızın Ülkemizdeki Sanat Eğitimine Katkıları" **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, S. 23, 2009, s. 65.

⁵⁰ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 75.

III. 5. Hikmet Onat (1885-1977)

1885 yılında İstanbul'da doğan Hikmet Onat Deniz Binbaşı Murat Bey'in oğludur⁵¹. Babası gibi denizci olmak isteyen Onat Bahriye Mektebi'nden mülazım olarak çıktıktan sonra İstanbul'da Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girmiş ve 1910'da Paris'e giderek Cormon'un atölyesinde dört yıl kalmıştır⁵². Yurda döndükten sonra, Sanayi-i Nefise Mektebi öğretim üyeliğine atanan sanatçımız, sonraları güzel sanatlar akademisi haline getirilen bu müessesede uzun yıllar öğretim üyeliğine devam etmiştir. Akademinin encümen üyeliği yanında, arkadaşlarıyla birlikte kurduğu Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nde yönetim kurulunda emek vermiştir⁵³. 1915 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nde birinci sınıf öğrencilerine karakalem resim öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Desen dersleri de veren Onat, Paris'te Femand Cormon'un atölyesinde “nü” modelden desenler çalışmanın etkisiyle anatomi bilgisini arttırmıştır. Akademik olarak niteleyebileceğimiz desen, Hikmet Onat'ın akademik anlayışının temelini oluşturur⁵⁴. Gerek Sanayi-i Nefise'de ve gerekse kişisel atölyesinde birçok sanatçımızın yetişmesini sağlamıştır.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk yeniliği, Osman Hamdi kişiliğinde figür geleneğini bilen yabancı eğitimcilerin asker resamlara yeğlenmesiyle figürün bilinçli olarak resme girmesidir. İkinci yenilik ise izlenimciliktir⁵⁵. Daha önce temelleri Halil Paşa tarafından atılmış olan empresyonizm, 1914 kuşağı ya da izlenimciler olarak anılan grubun içerisinde yer alan Onat, gerçek anlamda empresyonizmi ülkemize getiren sanatçılarımızın başında gelir. Avrupa'da aldıkları eğitim ile şekillenen 1914 kuşağı sanatçıları empresyonizmi ülkemize getirmekle kalmamış bu akımla yeni sanatçılar yetiştirmiş, bu yönde birçok eser bırakmışlardır. 1914 kuşağı ve Hikmet Onat Avrupa resmini yorumlamış geleneksel Türk resmiyle bütünleştirerek özgün bir tarz oluşturmuşlardır. Manzara, figür ve Türk resim tarihinde ilk defa nü konularını işlemişlerdir. Türk empresyonistleri Sanayi-i Nefise Mektebi'ne getirdikleri yenilikler yanında Cumhuriyet döneminin en önemli halkasıdır. 1917 yılında üstlendikleri önemli görev, Türk resminin ulusallaşmasına yeni bir boyut getirmiştir⁵⁶. Tüm bu

⁵¹ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 92.

⁵² Boyar, **a.g.e.**, s. 135.

⁵³ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 94.

⁵⁴ Dilmaç, **a.g.m.**, s. 67.

⁵⁵ P.Ş. Tekinalp, “Ahmet Haşim ve Hüseyin Avni Lifij'den Manzaralar”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic**, Wolume 4/1-I Winter 2009, s. 692.

⁵⁶ Tansuğ, **a.g.e.**, s. 121.

gelişmelerde büyük çabası olan Onat, renkleri geniş fırça tuşlarıyla lekeler halinde kullanmaktadır. İstanbul manzaraları temalı tablolarında genellikle aydınlık renklere yer vermiştir.

III. 6. Celal Esat Arseven (1875-1971)

1875 yılında İstanbul'da doğmuş olan sanatçı Sadrazam Müşir Ahmet Paşa'nın oğludur. 1894 yılında Harbiye'den mezun olmuştur. Öğrenim yıllarında Hoca Ali Rıza Bey'den ve Zanaro'dan sulu boya öğrenen sanatçı 1908'de Türk ressamlarının eserlerini teşir etmek ve mabeyn orkestrası ile konserler vermek üzere Harbiye Nezareti tarafından Avrupa'ya gönderilmiştir⁵⁷. Avrupa dönüşü yüzbaşı rütbesiyle askeriyeden istifa ederek kendini tamamıyla sanat hayatına vermiştir. Celal Esat Arseven Türk sanatında sayılı sulu boya sanatçılarımızın başında yer alır. Arseven, sanatın birçok dalında eser vermesine rağmen sulu boya resimleri ve yazdığı kitaplarla tanınır. Sanat-kültür yelpazesini genişletmek için Sanayi-i Nefise ve Mülkiye okullarında sanat eğitime devam etmiştir. Celal Esat Arseven sırasıyla, Şehremaneti Heyeti Fenniye müdür yardımcılığında, Kadıköy Belediye müdürlüğü, Sanayi-i Nefise mimari öğretmenliğinde, Ankara İmar Müdürlüğü'nde, Güzel Sanatlar Akademisi profesörlüğünde bulunmuş ve 7. dönem İstanbul milletvekilliği ile siyasi hayata atılmıştır⁵⁸.

Celal Esat Arseven'in bilhassa güzel sanatlara dair birçok kitap ve risaleleri ile özlü makaleleri vardır. 1895'te "Resim Kütüphanesi" adı altında "İlk Resim Dersleri", "Resamlara Rehber", "Renkler ve Yağlıboya", "Resam ve Mimarlar Mahsus Menazır", "Sanayi-i Nefise İstilahları" isimleriyle bir seri kitap neşretmiştir⁵⁹.

1910 da İstanbul arkeolojisine ait bir Fransızca eseri Paris'te basılan sanatçı İstanbul'un tarihi hakkında "İstanbul, Kadıköy, Eski Galata" adlı kitaplarını yazmış ve İstanbul'un ilk arkeoloji planını yapmıştır. "Belediye Kütüphanesi" adı altında beş-altı risalesi vardır. Salah Cimcoz ile birlikte yazdıkları "Selim-i Salis" piyesi İstanbul'da birçok defa temsil olunmuştur. "Şaban" ismiyle yazdığı bir operası Viyana'da temsil edilmiştir. Bunlardan başka "Saatçi", "Büyük İkramiye", adlı operaları Darülbedayi'de oynanmıştır. "Seyahat İntibaları", "Sanat Lugatı" ve Fransızca olarak "L'art turc" isimli eserleri basılmıştır⁶⁰. Çok yönlü olan sanatçı ve

---

⁵⁷ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 68.

⁵⁸ İslimyeli, **a.g.e.**, s. 68.

⁵⁹ Boyar, **a.g.e.**, s. 106.

⁶⁰ Boyar, **a.g.e.**, s. 106.

sanat bilgini, sanatı halka sevdirmek için birçok kitap ve makale yazmış, çeşitli girişimlerde bulunmuş, hayatı boyunca yapmış olduğu sulu boya eserlerden oluşan sergisini de Ankara Sergi Salonu'nda 1944'te açmıştır.

IV. Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme dönemi sonrası yapılan ıslahatların temelinde eğitimin olduğu anlaşıldıktan sonra, eğitim alanında önemli yenilikler yapılmıştır⁶¹. Eğitime ve özellikle sanat eğitimine verilen önem, sanatçıların desteklenmesi sonucu, siyasi ve sosyal alanlarda önemli gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Batılılaşma süreci olarak da adlandırılan bu dönemde Batı kökenli bazı felsefi ve sanat akımları benimsenmiş, ancak bu benimseme her zaman Osmanlı kültürünün mutlak egemenliğinde oluşmuştur⁶².

Bu süreçte önemli rol oynayan ve modern Türk sanat eğitimi tarihimizin önemli adımı olarak tanımlanan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşu plastik sanatlar eğitiminin kurumsallaşması anlamında ilk adımdır. Mektebin kuruluşu çağdaş Türk resmine yeni bir çıkış zemini yaratmıştır. Bu okulda da görev yapan asker ressamın askeri okullarda verdikleri sanat eğitimin yanında, özellikle sivil eğitimciler yetişinceye kadar sivil okullarda da sanat derslerini vererek eğitim faaliyetleriyle Türk eğitim tarihinin şekillenmesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde yönetim ve eğitim kadrosuna geldikleri andan itibaren sanat eğitimcileri ve ressamlarının yetişmesine büyük önem vermiş, bu amaçla eğittikleri sanatçıları yurt dışına göndererek alanlarında yetkinleşmelerini sağlamışlardır.

Batı'da benimsenen bazı akımların etkisinde kalan asker ressamlarımız bu akımların birer kopyacısı olmamışlardır. Her zaman yerel değerleri çıkış noktası sayarak kişiliklerini şekillendirmiş, sanatlarında çağdaşlığın ve geleneğin birer sentezcisi olmuşlardır.

Çağdaş sanatımızın oluşması sürecinde tarihsel rollerini fazlasıyla yerine getiren asker ressamlarımızın etkileri günümüzde de devam etmektedir.

---

⁶¹ M. Kına, **Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi**, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2006, s. 96.

⁶² D. Çalışlar, S. Ögel, "Osmanlı Resminde Mimesis: Şeker Ahmet Paşa'nın Resimleri Bağlamında Bir Değerlendirme", **İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 2/1, İstanbul, 2005, s. 69-78.

Kaynaklar

- AYDOĞAN, E. B., “Sanat Eğitiminde Bir Duayen Sanatçı Bedri Rahmi Eyüboğlu ve Onlar Grubu”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 10/2, Edirne, 2008, s. 312-326.
- BARIŞTA, H. Ö., Türk El Sanatları, Ankara, 1998.
- BAŞKAN, S., XIX. Yüzyıldan Günümüze Türk Ressamları, Ankara, 1991.
- BOYAR, P., Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri, Ankara, 1948.
- ÇALIŞLAR, D.-ÖGEL, S., “Osmanlı Resminde Mimesis: Şeker Ahmet Paşa'nın Resimleri Bağlamında Bir Değerlendirme”, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 2/1, İstanbul, 2005. s. 69-78.
- ÇELİK, N., Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Dönüşümünde Sanat Piyasasının Oluşumu Plastik Sanatların Rolü ve Osman Hamdi Bey Örneği, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008.
- DİLMAÇ, O., “1914-1940 Yılları Arasında Avrupa'da Eğitim Alan Sanatçılarımızın Ülkemizdeki Sanat Eğitimine Katkıları” Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 23, Erzurum, 2009, s. 55-77
- DÜDEN, İ., Türk Resmi ve Eleştirisi (1800-1950), İstanbul, 2007.
- ERGÜN, M., “Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 17, Ankara, 1990, s. 453-457.
- ERSOY, A., Günümüz Türk Resim Sanatı (1950'den 2000'e), İstanbul, 1998.
- GENÇ, M.A., Türk Resminin Batılılaşma Sürecinde D Grubu Ressamlarının Rolü, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Güzel Sanat Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006.
- GÖKTAŞ, Y., “Modern Eğitim Kurumlarının Batılılaşma Dönemindeki Gelişimi (1700 - 1900)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Erzurum, 2007, s. 11 – 25.
- GÖREN, A. K., Hüseyin Avni Lifij Türk Resim Sanatı İçindeki Yeri ve Önemi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1990.

- H. A. Baloğlu, Şeker Ahmet Paşa'nın Sanatı ve Sanatçı Kişiliği, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2006.
- İSLİMYELİ, N., Asker Ressamlar ve Ekoller, Ankara, 1965.
- KARABULUT, N., ‘‘Sanatta Batılılaşma Hareketleri ve Mihri Hanım’’, Atatürk Üniversitesi Güzeli Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 2, Erzurum, 1995, s. 79-83.
- KARAKAYA, E., Türk Mimarlığında Sanayi-i Nefise Mektebi/Güzeli Sanatlar Akademisi'nin Yeri ve Restorasyon Alanına Katkıları (1883-1960), Mimar Sinan Güzeli Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.
- KAROĞLU, A., 1923-1973 Yılları Arası Türkiye’de Resim Eleştirisi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1986.
- KINA, M., Tanzimat Döneminde Eğitimde ađdaŐlaŐma Hamlesi ve Öğretmen YatiŐtırme Sistemi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın ağ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2006,
- KODAMAN, B., ‘‘Osmanlı Devletinin Yükseliş ve öküŐ Sebeplerine Genel bir Bakış’’, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, 2007, s. 1-24.
- Komisyon, Osmanlı Resim Sanatı, İstanbul, 2006.
- Komisyon, Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara, 2004.
- LİMON, B., ađdaŐ Türk Resminde Örgütlü Sanat Hareketlerinin Türk Toplumunda Sanat Alt Kültürünün Oluşmasına Etkisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Güzeli Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Resim-İŞ Öğretmenliği Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008.
- RENDA, G., Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850, Ankara, 1977.
- SİNANLAR, S.-AKIN, G., ‘‘Pera’da Resim Üretim Ortamı 1844-1916’’, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 5/1, İstanbul, 2008, s. 43-54.
- TANSUĞ, S., ađdaŐ Türk Sanatı, İstanbul, 2008.
- TANSUĞ, S., Resim Sanatı Tarihi, İstanbul, 1993.
- TEKELİ, İ., Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara, 1999.

- TEKİNALP, P. Ş., ‘‘Ahmet Haşim ve Hüseyin Avni Lifij’den Manzaralar’’,
Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And
History Of Turkish Or Turkic, Wolume 4/1-I Winter 2009, s. 685 - 700
- TERZİ, İ., Mehmed Esad’ın Mir’at-ı Mühendishane-i Berri Hümayun ve Mir’at-ı
Mektep-i Harbiye Adlı Eserine Göre 19. Yüzyıl Türk Resmi, Gazi
niversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı
Resim-İş Eğitimi Bilimi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1998.
- UYGUN, M., Başlangıçtan 1950’lere Kadar Türk Resminde Manzara, Mimar
Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim Ana
Sanat Dalı Resim Programı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul,
2007.